

Identifying the Trans-regional Components of Citizenship Education in the School of Islam

Nasser Karami¹, Reza Kachoueian Javadi^{2*}, Majid Ghadami³, Ali Mohebi⁴

1. A Ph.D. Student in Philosophy of Education, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran

2. Associate Professor, Department of Educational Management, Farhangian University, Tehran, Iran

3. Associate Professor, Department Research Institute of Education, Ministry of Education, Tehran, Iran

4. Professor, Department of Curriculum Planning, Amin University of Law Enforcement Sciences, Tehran, Iran

(Received: December 15, 2020; Accepted: September 20, 2021)

Abstract

The present study aimed to identify the trans-regional components of citizenship education in the school of Islam, using the method of qualitative content analysis to analyze the content of texts related to citizenship education. The statistical population of this research is the collection of thoughts of thinkers, experts and scientists in the field of citizenship education in Islam who have directly and indirectly commented on citizenship education. For this purpose, in order to achieve the purpose of the research, articles, books, documents, journals, dissertations, doctoral dissertations and available websites are reviewed and these thoughts and ideas, to review and analyze the selected topic, file and use these texts to The achievement of theoretical saturation continued. The data collection tool was fiches. The collected data were analyzed using content analysis and triple coding techniques (open, axial and selective) using MAXQDA12 software. To qualitatively validate the data, an acceptable and valid technique was used through data collection from various sources. In addition, five Islamic theologians and professors of philosophy of education, as subject matter experts, were consulted to review and validate the data. In the process of analysis, 205 open code as indicator, 22 central codes as components and 2 selected codes with political and social titles were identified as dimensions of Islamic citizenship education with a trans-regional perspective. By conducting more research, the field of compiling and presenting a universal model to introduce the concept of Islamic citizenship education to the world as a prosperous model for global citizens beyond religion and ethnicity, etc. should be provided.

Keywords: Citizenship education in Islam, Citizenship education, Social and political dimensions of education, Transregional components.

* **Corresponding Author, Email:** rkachoueian@gmail.com

شناسایی مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای تربیت شهروندی در مکتب اسلام

ناصر کرمی^۱، رضا کچوئیان جوادی^{۲*}، مجید قدمی^۳، علی محبی^۴

۱. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. دانشیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۳. دانشیار، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، تهران، ایران

۴. استاد، گروه برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه علوم انتظامی امین، تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۹)

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای تربیت شهروندی در مکتب اسلام، با به کارگیری روش تحلیل محتوای کیفی به تحلیل محتوای متون مرتبط با تربیت شهروندی پرداخته است. جامعه آماری این پژوهش، مجموعه افکار اندیشمندان، متخصصان و دانشمندان حوزه تربیت شهروندی در اسلام است که به صورت مستقیم و غیر مستقیم در مورد تربیت شهروندی اظهار نظر کرده‌اند. بدین منظور به شکل هدفمند و در راستای تحقق هدف پژوهش، مقالات، کتب، اسناد، مجلات، پایان‌نامه‌ها، رساله‌های دکتری و سایت‌های اینترنتی در دسترس بررسی و این افکار و اندیشه‌ها، برای بررسی و تحلیل موضوع انتخاب شده فیش‌برداری و استفاده از این متون تا دستیابی به اشباع نظری ادامه یافت. ابزار جمع‌آوری داده‌ها فیش‌برداری بود. با کاربرد تکنیک تحلیل محتوا و کدگذاری سه‌گانه (باز، محوری و انتخابی) به کمک نرم‌افزار MAXQDA12 داده‌های جمع‌آوری شده تحلیل شد. برای اعتباریابی کیفی داده‌ها از تکنیک قابل قبول و معتبر بودن از طریق جمع‌آوری اطلاعات از منابع مختلف و چندگانه اقدام شد. به علاوه، از ۵ نفر از اسلام‌شناسان حوزه علمیه و اساتید فلسفه تعلیم و تربیت به عنوان خبرگان موضوع، برای بررسی، بازبینی و استحکام داده‌ها کمک گرفته شد. در فرایند تحلیل تعداد ۲۰۵ کد باز، ۲۲ کد محوری و ۲ کد انتخابی با عنوان سیاسی و اجتماعی به عنوان ابعاد تربیت شهروندی اسلام با نگاه فرامنطقه‌ای شناسایی و احصا شد. با انجام تحقیقات بیشتر زمینه تدوین و ارائه الگوی جهانی شمول برای معرفی مفهوم تربیت شهروندی اسلامی به جهانیان به عنوان الگوی سعادت‌آفرین برای شهروندان جهانی ورای دین و قومیت و فراهم شود.

واژگان کلیدی: ابعاد اجتماعی و سیاسی تربیت، تربیت شهروندی در اسلام، تربیت شهروندی، مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای.

مقدمه

امروزه مفهوم شهروندی^۱ یکی از مهم‌ترین مباحث در حوزه مطالعات سیاسی و اجتماعی است که سابقه تاریخی زیادی دارد و از دیرباز در آرای اندیشمندان گذشته نیز مطرح بوده است. طی یک قرن اخیر مباحث شهروندی رشد فزاینده‌ای داشته است. «در واقع، جوامع انسانی شهروندی را به عنوان یک هویت مشترک برای خود تعریف کرده‌اند؛ به طوری که نه تنها به ویژگی‌های فیزیکی و ساختاری یک شهر تعلق خاطر دارند بلکه احساس «ما» بودن فرد در یک جامعه را به وجود می‌آورد. [بنابراین] مفهوم شهروندی یکی از دستاوردهای زندگی بشری در طول حیات خویش می‌باشد که روز به روز بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد و ابعاد و مؤلفه‌های تازه‌ای به آن افزوده می‌شود» (مذبوحی و تقی‌زاده، ۱۳۹۶، ص ۹). موضوع تربیت شهروندی به عنوان بخشی از مبانی اجتماعی و سیاسی شامل طیفی از دیدگاه‌های فلسفی، ایدئولوژیکی و سیاسی و نیز رویکردهای تعلیم و تربیت است و به یکی از پربرترین عرصه‌های پژوهشی در نظام‌های تعلیم و تربیت تبدیل شده است (قلتاش، ۱۳۹۱). در حقیقت، «مفهوم شهروندی را می‌توان جزء مفاهیم جدیدی دانست که با زندگی برخاسته از تجدد و توانایی‌های انسان و چگونگی شرکت‌دادن و سهم‌کردن او در وضعیت و سرنوشت حیات فردی و اجتماعی متأثر است» (قادری، ۱۳۷۹، ص ۴۶). در همین زمینه، تورنی^۲ (۱۹۹۹) تربیت شهروندی را فرایند انتقال دانش‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های لازم برای مشارکت و ثبات سیاسی جامعه از یک نسل به نسل دیگر می‌داند. این انتقال شامل موارد مختلفی نظیر آگاهی از تاریخ و ساختار نهادهای سیاسی، احساس وفاداری به ملت، نگرش مثبت نسبت به اقتدار سیاسی، باور به ارزش‌های بنیادین (مانند حاکمیت قانون)، علاقه به مشارکت سیاسی و کسب مهارت لازم برای فهم سیاست‌های عمومی و نظارت بر آن‌ها می‌شود. می‌توان گفت «تربیت شهروندی تربیتی است که به موجب آن مهارت‌ها، قابلیت‌ها و توانمندی‌های شهروندی در افراد توسعه پیدا کرده و افراد قادر خواهند بود تا از طریق وظایف شهروندی خود را به نحو مطلوب انجام دهند و همچنین، منشأ اصلاحات مفید در جامعه گردند» (صفایی مقدم و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۱۳).

1. Citizenship

2. Torney

«آموزش شهروندی را می‌توان به عنوان وسیله‌ای برای آموزش کودکان از اوایل کودکی، تبدیل‌شدن به شهروندانی روشنفکر و روشنفکری که در تصمیم‌گیری‌های مربوط به جامعه مشارکت دارند، دانست. در اینجا «جامعه» به معنای خاص ملتی با قلمرو محدود که به عنوان یک کشور شناخته می‌شود، قابل درک است. این پدیده به شهروندان کمک می‌کند تا نظرات خود را به صورت جداگانه و درون‌گروهی بیان کنند. به طور سنتی و بین‌المللی، آموزش شهروندی از زمینه‌های آموزش سیاسی و برنامه‌درسی مدارس بیرون آمده است. یک دیدگاه غالب در بسیاری از کشورهای غرب این است که خصوصیات شهروندان را از خصوصیات اخلاقی فرد متمایز کند، و بنابراین آموزش شهروندی اغلب متمایز از آموزش اخلاقی تلقی می‌شود» (آیرن دوروسارو^۱ و همکاران، ۲۰۲۰، ص ۶). در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در باب تربیت شهروندی این گونه آورده شده است: «تقویت آداب و مهارت‌های زندگی و توانایی حل مسائل و عمل به آموخته‌ها برای بهبود زندگی فردی و اجتماعی دانش‌آموزان» (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۰).

دیدگاه‌های مختلفی در زمینه تربیت و به خصوص تربیت شهروندی وجود دارد که دیدگاه اسلام به عنوان یک دیدگاه قوی در این زمینه مطرح است؛ زیرا دین اسلام به تربیت شهروندی نگاه ویژه دارد. تربیت شهروندی اسلامی تربیتی است که در راستای رسیدن به سعادت، کمال مادی و معنوی و تحقق جامعه توحیدی به پرورش افراد جامعه می‌پردازد (حیدری و همکاران، ۱۳۹۱). فارابی از اولین فیلسوفان مسلمان و بنیان‌گذار فلسفه سیاسی اسلامی است که به ارائه الگوهای برای شهروندی پرداخته است. او بنیان کمال‌خواهی را بر حقیقت‌گرایی استوار می‌کند و کسانی که با چنین نگاهی در یک شهر و تحت حاکمیت یک رئیس گرد می‌آیند، از نظر او شهروند به شمار می‌روند. فارابی نیز همچون افلاطون شهر مطلوب را شهری می‌داند که در آن فرد، دانش، فضیلت و عدالت حکمروایی داشته باشد. او بر اساس عدالت، هر کسی را شایسته انجام امری می‌داند که استعداد آن را داشته باشد. وی برای تحقق تربیت و فرهنگ شهروندی عدالت، فضیلت، حکمت و دانش را تجویز می‌کند. فارابی درباره حاکمان شهر معتقد است وظیفه آن‌ها رسیدن به شهرت و

1. Irene Durosaro

کسب افتخار نیست، بلکه آنان وظیفه دارند حکومت کنند تا شهر را به سعادت ابدی برسانند. وی قائل به ارزش‌هایی نسبی در تربیت شهروندان است. به طور خلاصه، می‌توان گفت ویژگی‌های فرهنگ شهروندی از دیدگاه فارابی عبارت‌اند از ۱. تعاون؛ ۲. ایمان به خداوند و غایت‌بودن او؛ ۳. معرفت خداوند؛ ۴. بافضیلت بودن مردم؛ ۵. عدالت؛ ۶. محبت و الفت؛ ۷. صلح در مدینه فاضله (فارابی، ۱۳۶۱، ص ۱۱۳).

ملاصدراى شیرازی نیز همچون دیگر فیلسوفان مسلمان به مقوله شهروندی نظر داشته است. وی مدینه فاضله را طوری ترسیم می‌کند که دارای شهروندانی است که برای رسیدن به خیر حقیقی و سعادت، یکدیگر را یاری می‌کنند. از مهم‌ترین مبانی تربیت شهروندی در دیدگاه سیاسی-اجتماعی وی منزله‌بودن خلق از تعلقات است و دنیا به عنوان منزلگاهی است که در آن سالکان الهی سکنی گزیده و برای سفر به سوی خداوند تلاش می‌کنند. از نظر ملاصدرا، انسانی که در این شهر حضور می‌یابد دارای ویژگی‌های ممتاز از دیگر مخلوقات است: مختاربودن، نیاز به اجتماع و تمدن، پایندی به شریعت مربوط به خود (نریمانی، ۱۳۸۹، ص ۴۱).

از منظر شهید مطهری، قرآن برای امت‌ها و جوامع سرنوشت مشترک، نامه عمل مشترک، فهم و شعور، عمل، اطاعت و عصیان قائل است که در صورت نداشتن وجود عینی امت این مفاهیم بی‌معنا خواهد بود. در عین حال باصراحت فرد را از نظر امکان سرپیچی از فرمان جامعه توانا می‌داند، یعنی روح فردی در مقابل روح جامعه مجبور و بدون اختیار نیست (مطهری، ۱۳۷۹، ص ۴۱). آنچه در باور و ایده مطهری مربوط به ابعاد تربیت اجتماعی-سیاسی انسان گذشته این است که انسان موجودی اجتماعی است و حیات اجتماعی نیز یک واقعیت ملموس است، بنابراین، از طریق تربیت اجتماعی و سیاسی، این زمینه ایجاد می‌شود که در عین وجود یک انسان متأله مدنی به همان میزان جامعه توحیدی که نماد و نشانه یک واحد اجتماعی-سیاسی است نیز شکل می‌گیرد. از نظر مطهری انسان زندگی اجتماعی دارد یعنی باید در اجتماع زندگانی کند و الا منقرض می‌شود. اندیشه‌های سیاسی مطهری شامل مؤلفه‌های ارزش‌ها، مشارکت، شایستگی‌های درونی و شایستگی‌های بیرونی و اندیشه‌های اجتماعی نیز شامل مؤلفه‌های قانون‌مداری، مسئولیت‌پذیری، شهروندگری، انسانیت، اخلاق‌مداری، درون‌سازی بودند (هاشمی، ۱۳۹۹، ص ۴).

با این اوصاف، مشخص می‌شود بررسی مفهوم و عناصر شهروندی در قوانین اسلامی و میراث مسلمانان برای ساختن پل‌های مستحکمی بین مجموعه متون شریعت و ضرورت‌های شهروندی-مبتنی بر آموزش برای آینده، بسیار قابل توجه است. بعضی از نویسندگان باور دارند اسلام، غیر مسلمانان را شهروندان درجه دوم می‌پندارد. آن‌ها اصطلاحات قدیمی مرتبط با این مفهوم مانند ذمه و جزیه را یادآوری می‌کنند. بنابراین، به طور جدی توضیح اصطلاحاتی از قبیل ذمه و جزیه و روشن کردن حقیقت آن‌ها به منظور درک بهتر موضع اسلام درباره شهروندی اهمیت دارد. این بحث ضروری ابعاد و پیامدهای زیادی دارد، از این رو، موجب پیدایش چندین پرسش و مناظره می‌شود، اما تمرکز اصلی بر روی مفهوم شهروندی است و ریشه‌های شهروندی را از مجموعه متون شریعت و منابع معتبر مسلمانان در تلاشی برای معرفی چارچوبی برای پایه‌های شهروندی در اسلام استخراج می‌کند» (فاوزی هسا عبدل-هی^۱، ۲۰۱۸، ص ۷).

در اکثر کشورها به ویژه کشورهای توسعه‌یافته سال‌هاست که در حوزه تربیت شهروندی، پژوهش‌های گسترده‌ای صورت گرفته است. این مسأله می‌تواند بر ضرورت و اهمیت چنین موضوعی بیفزاید. طی سال‌های اخیر نظام‌های آموزشی در گوشه و کنار جهان توجه زیادی به تربیت شهروندی نشان داده و اقدامات اصلاحی زیادی را در این باب انجام داده‌اند؛ این اقدامات شامل ارائه موضوعات درسی جدید از جمله آموزش مدنی، آموزش دموکراتیک، آموزش ملی و آموزش سیاسی همچنین، انجام اصلاحات در برنامه‌های درسی موجود می‌شوند (جانسون و موریس^۲، ۲۰۱۰). امروزه متولیان تعلیم و تربیت بر آن هستند که از طریق تربیت شهروندی دانش و مهارت ایفای نقش مؤثر در جامعه محلی، ملی حتی جهانی را به دانش‌آموزان بیاموزند تا آن‌ها ضمن اطلاع از حقوق متقابل خود و جامعه شهروندانی مسئولیت‌پذیر و مستقل باشند (لاوتون، کیرنز و گاردنر^۳، ۲۰۰۰).

بررسی تحولات جهان در نیم‌قرن اخیر نشان می‌دهد که تغییراتی بسیار عمیق در باورها و ارزش‌ها و سبک زندگی مردم جهان به وقوع پیوسته است و گسترش جهانی این تغییرات، همواره دامنه و

1. Fawzy Hasa Abdel-Hey
2. Johnson & Morris
3. Lawton, Cairns & Gardner

شدت بیشتری می‌یابد. این تغییرات که ناشی از تحولات سیاسی و اقتصادی جهان و پیشرفت‌های فناوری اطلاعات در عصر حاضر است، متقابلاً تأثیری عظیم بر جوانب گوناگون زندگی اجتماعی و فرهنگی به جای گذاشته و افراد را از مردمانی محلی و ملی به انسان‌هایی جهانی تبدیل کرده است (لطف‌آبادی، ۱۳۸۵، ص ۳). از این رو هم شواهد نظری و هم واقعیت‌های عینی و ملموس اجتماعی بودن انسان و زندگی او را تأیید می‌کنند. اما بدیهی‌ترین موضوع در زندگی اجتماعی بشر ضرورت وجود قواعد، هنجارها و نظامات و فرهنگ است تا انسان بتواند رفتار، کارها و اعمال خود را بر مبنای آن‌ها تعریف کند و زندگی خود را بر اساس آن‌ها نظم و سامان ببخشد (محمدی، مزیدی و بهشتی، ۱۳۹۷، ص ۳). بنابراین، با توجه به اهمیت قواعد و قوانین در زندگی اجتماعی انسان در راستای اصلاح، بهبود و پیشرفت زندگی ضرورت تعلیم و تربیت و نظام تربیتی برای تربیت شهروندان محلی، ملی و جهانی است.

در این زمینه مطالعات متعدد نیز ادعا می‌کنند که آموزش و تربیت شهروندی هنوز به عنوان یکی از مهمترین مفاهیم چارچوب‌های رسمی نظام آموزشی باید در نظر گرفته شود (هان، ۲۰۱۵؛ مون و کوو، ۲۰۱۱؛ رامیرز و مایر، ۲۰۱۲؛ یمینی، ۲۰۱۴). به عبارتی، اهمیت شهروندی در عصر جدید، به گونه‌ای است که مکاتب مختلف فلسفی با رویکردهای خاص خودشان به تبیین و تفسیر آن پرداخته‌اند و هر یک بنا بر سنت فکری خویش به دفاع از خود و نقد دیگری پرداخته‌اند (هیتر، ۲۰۰۴). در همین راستا، مقوله تربیت شهروندی در دهه‌های اخیر در برنامه‌های درسی اکثر کشورها مورد توجه ویژه قرار گرفته و به یک عرصه پر بار پژوهشی در نظام‌های تعلیم و تربیت تبدیل شده است (یارمحمدیان و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۲۸). این امر در پژوهش‌های خارجی در زمینه تربیت اجتماعی-سیاسی شهروندی از جمله تربیت شهروندی از نگاه مکتب اسلام در سطح بین‌المللی و کشورهای اسلامی نیز به چشم می‌خورد. برای مثال، تونگا^۶ (۲۰۲۰) در تحقیقی به آموزش مطالعات اجتماعی

-
1. Hahn
 2. Moon & Koo
 3. Ramirez & Meyer
 4. Yemini
 5. Heater
 6. Tonga

که یک رشته بین‌رشته‌ای در ترکیه است، می‌پردازد. یکی از این رشته‌ها دین است. آموزش مطالعات اجتماعی می‌تواند از لحاظ تربیت شهروندی مؤثر از دین بهره‌مند شود. در حقیقت، هدف از این مطالعه، شناسایی و مقایسه ارزش‌های مشترک منابع دینی اولیه اسلام و محتوای آموزش مطالعات اجتماعی بوده و در آن از تحلیل اسناد به عنوان روش مقایسه استفاده شده است. این اسناد آیات قرآن و سخنان پیامبر اسلام (ص) را نشان می‌داد. تجزیه و تحلیل بر ارزش‌هایی مانند احترام به حقوق و آزادی‌ها، خیرخواهی، عدالت، صداقت و احترام به تفاوت‌ها، در میان چند مورد دیگر متمرکز بود. نتایج تجزیه و تحلیل نشان داد که اسلام واقعی از همه این ارزش‌ها حمایت می‌کند و به همه مسلمانان دستور می‌دهد که مطابق با این ارزش‌ها زندگی کنند. علاوه بر این، یادگیری درباره اسلام از متون معتبر دینی آن، تصور غلط از آن دین را از بین می‌برد و تربیت شهروندی را افزایش می‌دهد. ناژوان و زهاویت^۱ (۲۰۱۷) نیز در پژوهشی تحلیلی می‌کنند که چگونه مفاهیم اسلامی لیبرال و مترقی، که در ادبیات دانشگاهی، سیاسی و کلامی توسعه یافته است، می‌تواند از برنامه درسی تعلیم و تربیت اسلامی و عملکرد مربیان دینی در مدارس اسلامی در ایالات متحده مطلع شوند. آن‌ها معنای تعلیم و تربیت اسلامی با ایمان درونی و چگونگی انطباق آن با زندگی در یک جامعه دموکراتیک، چندفرهنگی و چندمذهبی را بررسی می‌کنند. اسلام مترقی تفسیرهای متناسب به اسلام و گسیخته از اسلام را به چالش می‌کشد و می‌کوشد ادعاهای دینی را با آرمان‌های آموزشی تأمل، تفکر منطقی، احترام متقابل و شهروندی برابر سازگار است، سازگار بداند و متناسب کند.

در زمینه تحقیقات غیر اسلامی خارجی نیز می‌توان به تحقیق آلدارسون^۲ (۲۰۱۶) اشاره کرد که نتایج آن نشان داد رئالیسم انتقادی می‌تواند به مربیان برای حل معضلات در آموزش نظری درباره حقوق به عنوان دانش، اصول، و مکانیسم‌ها کمک کند، و در آموزش عملی که دانش‌آموزان را قادر به لذت‌بردن و اجرای حقوق خود و احترام به دیگران می‌کند. همچنین، دیویس و چونگ^۳ (۲۰۱۶)

1. Najwan & Zehavit
 2. Prisilla Alderson
 3. Davies & Chong

نیز در پژوهشی نشان دادند که تربیت شهروندی از سال ۱۹۹۸ تا ۲۰۱۰ زمان طلایی داشته است. آن‌ها استدلال کردند که تربیت شهروندی بخشی از اساس شواهد تحقیق و بازرسی با حمایت «سازمان‌های مردم‌نهاد»^۱ و برنامه‌های آموزش معلمان مبتنی بر دانشگاه است که به طور فزاینده‌ای و به طور حرفه‌ای در حرفه‌ها و در مدارس باید اجرا شود.

در زمینه پیشینه پژوهش‌های داخلی در زمینه موضوع نیز می‌توان به پژوهش، محمدی، مزیدی و بهشتی (۱۳۹۶) اشاره کرد که ایشان در این تحقیق به تجزیه و تحلیل مفهوم تربیت شهروندی و مراحل و ابعاد آن از منظر اسلام پرداخته‌اند. نتایج پژوهش نشان داد تربیت شهروندی از منظر اسلام دارای مبانی و جهان‌بینی خاص خود است و دارای ابعادی تعریف‌شده در حوزه‌های شناختی-نگرشی، انگیزشی-عاطفی و رفتاری-عملی است. طاهرپور (۱۳۹۴) نیز در رساله دکتری با عنوان «بررسی مفهوم، مبانی، اصول، و روش‌های تربیت شهروند جهانی از دیدگاه قرآن کریم» با توجه به هدف، این سؤالات طرح را طرح کرد: مبانی هستی‌شناسی، اصول و روش‌های تربیت شهروند جهانی با نظر به مشکلات زیست‌محیطی از دیدگاه قرآن کریم چیست؟ مبانی انسان‌شناسی، اصول و روش‌های تربیت شهروند جهانی با نظر به چگونگی تعامل با غیر و دیگری از دیدگاه قرآن کریم چیست؟ مبانی ارزش‌شناسی، اصول و روش‌های تربیت شهروند جهانی با نظر به ارزش‌های انسانی از دیدگاه قرآن کریم چیست؟ برای پاسخگویی به این سؤالات از روش قیاس عملی استفاده شده است. به این ترتیب، در این پژوهش سه دسته مبانی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی استخراج شده است.

کیشانی فراهانی، فرمهبینی فراهانی و رهنما (۱۳۹۲) نیز در پژوهشی به عوامل تربیت شهروندی اسلامی-ایرانی پرداخته‌اند. مسئله مورد پژوهش ایشان، شناسایی عوامل اساسی تربیت شهروندی اسلامی-ایرانی است. روش پژوهش تلفیقی از دو روش تحلیل اسنادی و پیمایشی دلفی است. این مطالعه در برخی منابع اسلامی نظیر قرآن، نهج‌البلاغه و روایات و همچنین، برخی آثار شاعران، فلاسفه و اندیشمندان صورت گرفته است. یافته‌های تحقیق آنان نشان می‌دهد ۱۲ عامل اساسی تربیت شهروندی اسلامی-ایرانی شامل ارزشمندی، هدفمندی، روشمندی، نوع‌دوستی، مردم‌سالاری

دینی، شایسته‌سالاری، جست‌وجوگری، استقلال فردی، کفایت، سلامت، وطن‌دوستی و اعتدال را نشان دادند. عامل اساسی مردم‌سالاری دینی دارای بیشترین میانگین بوده است. رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۱) در مطالعه‌ای دریافتند تربیت شهروندی بر مبنای ارزشی همچون محوریت خداوند در همه امور هستی و زندگی انسان به عنوان یک خیر بنیادین و محوریت دین در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی انسان است. به علاوه در اندیشه اسلام، ارزش‌های بنیادینی مانند عدالت که آفرینش الهی بر آن استوار شده، آزادی انسان به معنای واقعی، اعتقاد به برابری همه انسان‌ها فارغ از رنگ و نژاد، کرامت والای انسانی و برادری و تعاون و شور و مشورت با یکدیگر، از مبنای اساسی در تعلیم و تربیت افراد و شهروندان، به ویژه در بعد مهم تربیت شهروندی محسوب می‌شوند.

در باب ضرورت توجه به تربیت شهروندی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش اینگونه طرح شده است که آموزش و پرورش به عنوان متولی اصلی تعلیم و تربیت وظیفه دارد آداب و مهارت‌های زندگی را در دانش‌آموزان تقویت کند و توانایی حل مسائل و عمل به آموخته‌ها برای بهبود زندگی فردی و اجتماعی دانش‌آموزان را افزایش دهد (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۰).

بنابراین، ضرورت بررسی مفاهیم و موضوعات مرتبط با تربیت شهروندی و انجام پژوهش در زمینه تربیت شهروندی از منظر اسلام بیش از پیش آشکار می‌شود. در این راستا، هر چند که مطالعاتی در این زمینه صورت گرفته است، مطالعه پژوهش‌ها به ویژه پژوهش‌های داخلی نشان می‌دهد تحقیقی در زمینه شناسایی مؤلفه‌های فرمانطقه‌ای و جهان‌شمول تربیت شهروندی از نظر دین مبین اسلام انجام نشده است. بنابراین، می‌توان گفت که موضوع تربیت شهروندی در ایران نیازمند توجه پژوهشی بیشتر است. چرا که با وجودی در سال‌های اخیر در کشور تحقیقاتی در زمینه آموزش شهروندی و حقوق شهروندی و... انجام شده است ولی همچنان توجه کافی در عرصه تحقیق و عمل در زمینه تربیت شهروند جهانی و تربیت شهروندی از منظر مکتب اسلام صورت نگرفته است و تلاش‌ها برای شناسایی این مؤلفه‌ها برای ارائه الگویی فراگیر برای تربیت شهروند اسلامی کم رنگ به نظر می‌رسد. این در حالی است که در اکثر کشورهای دنیا به ویژه کشورهای توسعه‌یافته سال‌هاست که در حوزه تربیت شهروندی، هم پژوهش‌های گسترده‌ای صورت گرفته و هم به

راه‌اندازی مراکز علمی، آموزشی و پژوهشی متناسب با اهمیت شهروندی مبادرت شده است. البته ذکر این نکته نیز لازم است که امروزه با وجود اینکه نظام‌های تعلیم و تربیت علاوه بر تربیت شهروند محلی و ملی به تربیت شهروند جهانی نیز به عنوان یک ضرورت توجه دارند، اما در کشورهای مختلف و بین مکاتب مختلف هماهنگی کاملی در این باره وجود ندارد.

بر اساس آنچه گذشت و با توجه به خلأ پژوهشی اشاره‌شده، اهمیت شناسایی مؤلفه‌های تربیت شهروندی در مکتب اسلام به ویژه مؤلفه‌های جهان‌شمول این حوزه مشخص می‌شود و این همان هدفی است که تحقیق حاضر در پی بررسی و شناسایی آن است. هدفی که در صورت تحقق می‌تواند در ادامه زمینه‌ساز ارائه الگویی برای تربیت شهروند فرهیخته و اصیل از نظر اسلام شود. شهروندانی که آگاهی و آمادگی لازم را برای مشارکت سیاسی و مدنی کسب کرده باشند. همچنین، مهارت‌های شهروندی را آموخته باشند. در واقع، تحقق جامعه پویا و پیشرفته مستلزم تربیت شهروندانی فرهیخته است که از دانش، توانش و نگرش اسلامی لازم برای زندگی مسئولانه و مسالمت‌آمیز در جامعه برخوردار باشند. بنابراین، مسأله اصلی پژوهش حاضر این بوده است که چه مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای و جهان‌شمولی در مکتب اسلام برای تربیت شهروندی وجود دارد که اگر مورد توجه قرار گیرد، شاهد زندگی سعادت‌مندان در جوامع بشری خواهیم بود؟

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر در زمره پژوهش‌های کتابخانه‌ای بوده که بر اساس هدف، پژوهشی کاربردی، از نظر زمان گردآوری داده‌ها، مقطعی و از نظر شیوه اجرا، پژوهشی کیفی محسوب می‌شود. مشارکت‌کنندگان در این پژوهش، مجموعه افکار اندیشمندان، متخصصان و دانشمندان حوزه تربیت شهروندی در اسلام بودند که به صورت مستقیم و غیر مستقیم اظهار نظر کرده بودند. از این مجموعه و به شکل هدفمند و در راستای تحقق هدف پژوهش، مقالات، کتب، اسناد، مجلات، پایان‌نامه‌ها، رساله‌های دکتری و سایت‌های اینترنتی حاوی این افکار و اندیشه‌ها برای بررسی و تحلیل موضوع انتخاب شدند. شایان ذکر است استفاده از متون تا دستیابی به اشباع نظری ادامه یافت. از فیش‌برداری به عنوان ابزار جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است. با استفاده از روش تحلیل

محتوای کیفی و با کاربرد تکنیک کدگذاری سه‌گانه (باز، محوری و انتخابی) به کمک نرم‌افزار MAXQDA12 داده‌های جمع‌آوری شده بررسی و تحلیل شد. منظور از کدگذاری باز، در واقع اختصاص نزدیک‌ترین «مفهوم» به کوچک‌ترین جز با معنای هر بخش از داده گردآوری شده است. در این مرحله به هر یک از اجزاء عنوان و برچسبی داده می‌شود. این عنوان که اصطلاحاً به آن «کد» گفته می‌شود، باید گویای محتوای داده باشد، به طوری که محقق و خواننده، با مشاهده این عنوان و تیترا تا حدود زیادی به مفهوم جملات پی ببرند (میلز و هابرم، ۲۰۰۲، ص ۵۱). حاصل این مرحله در جدول یافته‌ها با عنوان شاخص‌ها (۲۰۵ شاخص) نامگذاری شده است. وظیفه محقق در این مرحله، «دسته‌بندی و مقایسه» عناوین استخراج شده از دل داده‌هاست (منصوریان، ۱۳۸۵، ص ۳۹۰). با مقایسه مفاهیم مختلف، می‌توان زمینه‌های مشترک بیشتری را میان آن‌ها کشف کرد که امکان طبقه‌بندی مفاهیم مشابه در قالب طبقه‌بندی‌های یکسان را فراهم خواهد کرد (سلدان، ۲۰۰۵، ص ۱۱۹). حاصل این مرحله، در جدول یافته‌ها با عنوان «مؤلفه‌ها» (۲۲ مؤلفه) نامگذاری شده است. کدگذاری انتخابی عبارت است از روند انتخاب مؤلفه‌های اصلی به طور سیستماتیک که ارتباط دادن آن‌ها، با دیگر مؤلفه‌ها، اعتباربخشیدن به روابط و پرکردن جاهای خالی با مقولاتی که نیاز به اصلاح و گسترش بیشتر دارند (استراوس و کوربین، ۱۹۹۸، ص ۸۲). در این مرحله در یک دسته‌بندی کلی‌تر، داده‌های سازمان‌دهی شده در قالب مؤلفه‌های گوناگون، در ابعاد محدودتری دسته‌بندی می‌شوند (آلان، ۲۰۰۳، ص ۱۴). حاصل این مرحله، در جدول یافته‌ها با عنوان «ابعاد» (۲ بعد) نامگذاری شده است.

برای اعتباریابی کیفی داده‌ها از تکنیک قابل قبول و معتبر بودن^۵ که به معنای میزانی است که می‌توان نتایج را صحیح و قابل باور دانست از طریق همسوسازی داده‌ها و جمع‌آوری اطلاعات از منابع مختلف و چندگانه اقدام شد. به علاوه، از ۵ نفر از اسلام‌شناسان حوزوی و اساتید فلسفه تعلیم

-
1. Mills & Huberman
 2. Selden Lars
 3. Strauss & Corbin
 4. Alan
 5. Credibility

و تربیت به عنوان خبرگان موضوع برای بررسی و بازبینی داده‌ها کمک گرفته شد. که شرح وضعیت ایشان در جدول ۱ درج شده است.

جدول ۱. مشخصات خبرگان مشارکت‌کننده در بازبینی و اعتباریابی داده‌ها

رتبه تحصیلی	رتبه علمی	محل اشتغال	سابقه خدمت	تعداد
فلسفه تعلیم و تربیت	استادیار - دانشیار	دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز - دانشگاه فرهنگیان	بالای ۲۰ سال	۳
حوزوی	مدرس حوزه و دانشگاه	حوزه علمیه شیراز - دانشگاه فرهنگیان	بالای ۲۰ سال	۲

یافته‌های پژوهش

بعد از جمع‌آوری داده‌ها که همان متون مرتبط با هدف پژوهش بود و از طریق فیش‌برداری جمع‌آوری شد، با کمک نرم‌افزار MAXQDA12 دسته‌بندی و تحلیل داده‌ها با استفاده از کدگذاری سه‌مرحله‌ای باز، محوری و انتخابی، آغاز شد. در مرحله اول متون انتخابی مورد مطالعه عمیق قرار گرفته و با مطالعه دقیق و خط به خط جملات در متون، مطالب مرتبط شناسایی و در فیش‌های مربوط به هر یک از منابع مورد استفاده درج و در ادامه این عبارات به نرم‌افزار منتقل شد و محقق به کدگذاری باز (توصیفی) پرداخته و مضامین مربوطه استخراج شد. حاصل این مرحله تولید ۳۵۶ کد باز برای مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای تربیت شهروندی در اسلام بود که بعد از تعدیل و حذف و ترکیب کدهای مشابه و نیز با مشورت و همفکری با ۵ نفر از خبرگان و اسلام‌شناسان از بین ۳۵۶ کد استخراج شده ۲۰۵ کد برای مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای تربیت شهروندی اسلام در مرحله کدگذاری باز در نظر گرفته شد.

در مرحله دوم و برای تولید کدهای محوری چندین کد باز در ذیل چتر یک کد تفسیری جمع شد. در این مرحله با توجه به واکاوی‌های انجام شده تعداد ۲۰۵ کد باز شناسایی شده در زمینه مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای تربیت شهروندی اسلام در ذیل ۲۲ کد محوری قرار گرفت.

در مرحله سوم، نیز ۲ کد انتخابی کلی به عنوان دو بعد فرامنطقه‌ای تربیت شهروندی در اسلام

شناسایی و ۲۲ کد محوری و ۲۰۵ کد باز مربوطه در ذیل آن‌ها قرار گرفت که نتایج در جدول ۲ درج شده است.

جدول ۲. بعد اجتماعی تربیت شهروندی در مکتب اسلام

کدهای انتخابی (ابعاد)	کدهای محوری (مؤلفه)	کدهای باز (شاخص)
بعد اجتماعی	دوری از افراط و تفریط	دعوت به اعتدال/قضات بر مبنای اعتدال/الگوپذیری و رفتار اعتدالی/فضیلت به مثابه رفتار میانه/تأکید بر رفتار میانه/معلمی و نفی افراط و تفریط/نافع بودن رفتار اعتدالی/تأکید اسلام بر میانه‌روی (بقره: ۱۴۳؛ رفیعی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص ۲۴۲؛ دشتی، ۱۳۸۵؛ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰؛ رفیعی، ۱۳۹۲؛ طباطبایی، ج ۵، ص ۴۳۹؛ مطهری، ۱۳۶۷؛ کلینی، ۱۳۶۵؛ همایی، ۱۳۶۹؛ فیض الاسلام، ۱۳۶۸؛ مجلسی، ۱۳۶۷؛ فارابی، ۱۳۶۱).
	آراستگی نفس	سعادت به مثابه فضیلت/معاشران شایسته و سلامت نفس/فضیلت‌خواهی شرط سلامت/خیرخواهی شرط سلامت/خیرخواهی شرط شایستگی/فضیلت به مثابه رفتار اعتدالی (رفیعی، ۱۳۹۲؛ توزیانی، ۱۳۹۴).
	آفرینش زندگی فردی و جمعی	ارزشمندی حیات طیبه/حیات طیبه و دعوت به اعتدال/حیات طیبه و رشد همه‌جانبه/نفی تحمیل در آموزش دین/همسویی افراط و مفسده/میانه‌روی در رفتار فردی/میانه‌روی در رفتار جمعی/اعتدال و نفی ضرر عمومی (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، ص ۱۱۳؛ کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۸۶؛ طباطبایی، ۱۳۷۶، ج ۸، ص ۱۹۹).
	منزلت علم و عقلائییت	تأکید بر دانایی/رجحان دانایان بر نادانان/ارزشمندی جایگاه علم/و‌جوب علم بر زن و مرد/بی‌کرانه‌بودن علم/حریمی آدمی در علم‌آموزی/علم همراه همیشه ایمان/علم به مثابه چراغ عقل/تعقل تمایز نفس انسان و حیوان/خردمندی و اصلاح امور/شکوفایی عقل هدف بعثت انبیا (زمر: ۹؛ مجلسی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۱۷۷؛ همایی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۴۶۰؛ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ص ۹۳؛ امام غزالی (رفیعی)، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۷).
	جایگاه رفیع معلم	رجحان عالمان بر عابدان/معلمی و دانایی/معلمی و مهربانی/معلمی و آراستگی/سیر در آفاق و معرفت درونی/دوراندیشی بهترین مصداق خرد/تأکید بر ابعاد تعالی آدمی/تأکید بر عقل عملی/تأکید بر عقل نظری (پاینده، ۱۳۸۲؛ رفیعی، ۱۳۹۲، ص ۱۱۰؛ حج: ۴۶؛ دشتی، ۱۳۸۵؛ همایی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۴۶۰).
	ژرفاندیشی و نفی سطحی‌نگری	استفاده از عقل جمعی/قاطعیت در رفتار/توکل در رفتار/مشاوره با دانایان/نظارت تصمیم‌گیرنده بر مشورت/خرمندی ابزار بصیرت/تفکر ابزار رسیدن به فضیلت اندیشه/تأکید بر رفتار خردمندانه (آل عمران: ۱۵۹؛ خراسانی، ۱۳۹۹؛ دشتی، ۱۳۸۵؛ رفیعی، ۱۳۹۲، ص ۳۶).

کدهای انتخابی (ابعاد)	کدهای محوری (مؤلفه)	کدهای باز (شاخص)
	برابری خواست فطرت آدمی	اصرار بر دعوت به خداپرستی/سرپیچی از رفتارهای نفسانی/ملازمه حقیقت و عدالت/دوری از رفتار جانبدارانه/تقوا عامل برتری آدمی/عقل فضل آدمی با حیوانات/فطرت خداپرست آدمیان/آفرینش بر اساس برابری (شوری: ۱۵؛ حجرات: ۱۳؛ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، ص ۵۳؛ یونس: ۱۹).
	جهان‌وطنی و جهان‌شمول بودن حقوق بشر	ارزشمندی حقوق انسانی/حقوق بشر و نوع‌دوستی/ذاتی بودن حیات انسانی/پرهیز از تعصب‌های کور/همزیستی مسالمت‌آمیز/تعصب درست نشانه ایمان/دوستی وطن سبب رونق ایمان/تأکید بر زندگی همدلانه/تأکید بر عوامل اشتراک‌آفرین/تأکید بر جهان‌وطنی/ماهیت جهان‌شمول شهروندی (مائده: ۳۲؛ بقره: ۸۴؛ قمی، ۱۳۹۲؛ مجلسی، ۱۴۰۴ ج ۷، ص ۴۷؛ همایی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۴۲۹).
	پذیرش دردها و نیازهای آدمیان	تأکید بر برابری بین مؤمنان/رحمت خداوند برای آشتی‌دهندگان مؤمنان/پذیرش دردهای مشترک مؤمنین/همدردی متقابل بین مؤمنین/تأکید بر رفتار نیک با مردم/سعادت مبنای زندگی جمعی/مدینه فاضله و تعالی مردم/نفی اختلاف و چندگانگی/تأکید بر دوستی انسان‌ها (حجرات: ۱۰؛ مجلسی، ۱۳۶۷، ممتحنه: ۸؛ رفیعی، ۱۳۹۲، ص ۳۸۹؛ همایی، ۱۳۶۹، ص ۴۲۹؛ مطهری، ۱۳۶۷، ص ۱۶۷).
	تکریم حقیقت	دستور خداوند بر رفتار مؤمنانه/مؤمنین و ایثار در راه خدا/در جست‌وجوی حقیقت/انسان در جست‌وجوی وطن واقعی/انسان و هدف ازلی -ابدی/حقیقت‌جویی هدف والای علم/همراهی خداوند با حقیقت‌جویان/حق به مثابه حقیقت/حقیقت راز هستی (حجرات: ۵؛ همایی، ۱۳۶۹، ص ۷۶۳؛ مطهری، ۱۳۶۷، ص ۳۲؛ عنکبوت: ۶۹).
	راستی جوهر حقیقی آدمی	پاکی قلب مقدمه ایمان/پاکی زبان مقدمه پاکی قلب/اخلاص نردبان تعالی/اخلاص و دوستی با مرگ/تکریم جهادگران و حق‌مداران/حقیقت به مثابه منکرزدایی/حقیقت در معنای ترویج امور نیک/حقیقت‌جویی امری ذاتی (کلینی، ج ۲، ص ۱۰۴؛ همایی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۲۳؛ عنکبوت: ۶۹؛ مطهری، ۱۳۶۷، ص ۱۱۶).
	آدمی سازنده مدنیت	عدالت ابزار تحقق شهروندی/حکمت و دانش ابزار تحقق شهروندی/انسان موجودی دارای خرد/عقل ابزار تحقق حقیقت هستی/عقل ابزار تحقق سعادت/اصل بودن آدمی (فارابی، ۱۳۶۱، ص ۱۱۳؛ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، ص ۷۵؛ همایی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۲۵).

جدول ۳. بعد سیاسی تربیت شهروندی در مکتب اسلام

کدهای انتخابی (ابعاد)	کدهای محوری (مؤلفه)	کدهای باز (شاخص)
بُعد سیاسی	پذیرفتن خرد جمعی	مشارکت سیاسی آگاهانه/مشارکت سیاسی خردمندانه/مشارکت سیاسی و مشورت/تأکید بر خرد جمعی/شهروندی و مشارکت سیاسی/شهروندی و مشارکت اجتماعی/ارزش‌گذاری به رأی آگاهانه (زمر: ۱۸؛ اخگر، ۱۳۹۵، ص ۲۱؛ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، ص ۸۶؛ انبیاء: ۷۱).
	تربیت شهروند مسئولیت‌پذیر	آزاداندیشی در پذیرش امور/تأکید بر مسئولیت‌پذیری/دغدغه‌مند بودن انسان/تربیت شهروندان اثرگذار/قدرت سیاسی و تربیت شهروندان/تأکید بر مسئولیت‌پذیری متربی (زمر: ۱۸؛ خلوصی، ۱۳۹۸، ص ۵۰؛ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، صص ۸۶ و ۲۷۳؛ اعرافی همکاران، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۲۰۰).
	حقوق و تکلیف قوام‌بخش زندگی جمعی	انسان موجودی اجتماعی/زیست جمعی و پاسخ به نیازها/تأکید بر برابری انسان‌ها/برابری حقوق و تکالیف/نفی خودخواهی/حقوق متقابل مبنای تربیت/تقدم حقوق جمع بر فرد/اولویت‌داشتن حقوق اجتماعی (نفیسی، ۱۳۶۸، ص ۲۵؛ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، صص ۶۳ و ۲۷۳؛ فارابی، ۱۳۶۱، ص ۱۱۳؛ مطهری، ۱۳۶۷، ص ۲۳۵).
	تربیت و توجه به حقوق یادگیرندگان ابزار جامعه متعال	انسان تربیت‌شده و حق‌طلبی/همسویی تربیت و عدالت‌خواهی/تربیت و روحیه مشارکت‌طلبی/تلاش برای وصول به سعادت/حکومت ابزار سعادت شهروندان/لحاظ‌کردن تفاوت‌های فردی/همسویی آموزش و توانایی فرد/همسویی آموزش و علائق/شناخت تفاوت‌های فردی در تربیت/رعایت حقوق متربی/تکریم و بزرگداشت متربی/تأکید بر مسئولیت‌پذیری متربی/لزوم پاسخگویی متربی (طباطبایی، ۱۳۶۳، ص ۱۴۴؛ فارابی، ۱۳۶۱، ص ۱۱۳؛ رفیعی، ۱۳۹۲، ص ۴۲؛ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، ص ۲۷۳).
	گشاده‌رویی در رفتار و صلح‌جویی	گفت‌وگوی مسالمت‌آمیز/توصیه به جدال احسن/تأکید بر رفتار نیکو/تأکید بر صلح جهانی/نفی ستمگری/توصیه به خوش‌بینی/پرهیز از گمان بد/توصیه به حسن خلق در تربیت/پرهیز از رفتارهای ناصواب (عنکبوت: ۴۶؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۷۵؛ بقره: ۲۰۸؛ قربانی، ۱۳۹۵، ص ۳۹۷؛ آملی، ۱۳۷۲، ج ۸۸؛ رفیعی، ۱۳۹۲، ص ۱۱۰).
داشتن شخصیت اصیل و رفتار اعتدالی	تأکید بر وفای به عهد/آزاد مردی و وفای به عهد/دوری از ریا و چندشخصیتی/تأکید بر شخصیت رشدیافته/تأکید بر رفتار اعتدالی/میانه روی ضرورت جامعه/میانه روی مظهر عدالت‌ورزی (دشتی، ۱۳۸۵، ص ۵۳؛ فروزانفر، ۱۳۸۹؛ مطهری، ۱۳۶۷، ص ۶۹؛ مطهری، ۱۳۹۱، ص ۵۹).	

کدهای انتخابی (ابعاد)	کدهای محوری (مؤلفه)	کدهای باز (شاخص)
	عدالت فضیلتی بنیادین	توصیه به عدالت‌ورزی/توصیه به رعایت امانت/عدالت‌ورزی فرمان الهی/عدالت فضیلتی ارزشمند/عدالت معیار شرافت/عدالت به مثابه ارزش اخلاقی/عدالت به مثابه ارزش اجتماعی/عدالت و شایسته‌گزینی/عدالت معیار فضائل/گذشت و بخشش متمم عدالت/رافت و احسان متمم عدالت/تأکید بر دفاع از حقوق اجتماعی/نفی خواسته‌های مذموم دنیوی /کرامت انسانی مبنای تربیت (نساء: ۵۸ و ۲۸؛ دشتی، ۱۳۸۵، ح ۴۳۷؛ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، صص ۹۱ و ۲۷۳؛ فارابی، ۱۳۶۱، ص ۱۱۳؛ اعرافی و همکاران، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۲۰۱).
	آزادی و ابعاد آن به مثابه خواست عمومی	آزادی انسان و آزادی بیان/آزادی بیان و آزادی عقیده/آزادی و نفی ستمگری سیاسی/آزادی و نفی ستمگری اقتصادی/ تأکید بر آزادی‌های فردی/تأکید بر آزادی‌های اجتماعی/آزادی مفهومی بنیادی/تقدم آزادی فردی بر قدرت سیاسی/استقلال سیاسی مسبوق به استقلال افراد/آزادی هدیه‌ای الهی/مختاربودن انسان (اخگر، ۱۳۹۵، ص ۱۲؛ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، صص ۹۱ و ۶۴؛ خلوصی، ۱۳۹۸، ص ۳۲؛ اعرافی و همکاران، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۲۰۲؛ همایی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۸۸).
	تکنر آرا و حق انتخاب بر مبنای عقلانیت	تأکید بر انتخاب قول احسن/توصیه به گزینش نیکو/شنیدن اقوال مختلف/تأکید بر حق انتخاب/تأکید بر حق جویی و حق طلبی/انتخاب عنصری بنیادی / رعایت حدود عقلانیت/عقلانیت و احتمال خطا/تشخیص و انتخابگری در رفتار/تأکید بر عبرت‌آموزی/توصیه به تفکر/آزادی در دینداری/دینداری مقوله‌ای آگاهانه/اختیار و انتخاب در دینداری/شهروندی در پرتو انتخاب‌گری (زمر: ۱۸؛ بقره: ۲۵۶؛ انسان: ۳؛ یس: ۳۱؛ رفیعی، ۱۳۹۲؛ طباطبایی، ۱۳۸۵، ج ۱۷، ص ۳۸۰؛ آمدی، ۱۳۷۳ به نقل از چناری و کاظمی‌زاده، ۱۳۹۵، ص ۱۱۰؛ خلوصی، ۱۳۹۸، ص ۳۲).
	انتخاذ رویه انتقادی و حق پرسش‌گری	پذیرش انتقاد/پذیرش سخن حق/لزوم پاسخگویی مدیران/ لزوم نظارت بر کار مدیران/شجاعت لازمه امر به معروف/نظارت و جلوگیری از ویرانی شهرها/نظارت به مثابه مهمترین هدف/تأکید بر نفی منکر و احیای معروف/آزادی بیان در مقابل حاکمان/ارزش پرسشگری/پرسش کلید دانایی/جایگاه بلند پرسشگران (مدبوحی، ۱۳۹۶، ص ۷۴؛ سلیمان‌زاده، ۱۳۹۳؛ مطهری، ۱۳۶۷، ص ۱۱۶؛ رفیعی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص ۲۸۶؛ اعرافی و همکاران، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۲۱۰؛ نساء: ۷؛ پاینده، ۱۳۸۲، ص ۱۱۸).

بحث و نتیجه‌گیری

هدف کلی پژوهش حاضر شناسایی مقوله‌های فرامنطقه‌ای تربیت شهروندی از نظر مکتب اسلام بوده است. در زمینه تحقق هدف یادشده این پرسش مطرح شد که چه مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای و جهان‌شمولی در مکتب اسلام برای تربیت شهروندی وجود دارد که اگر مورد توجه قرار گیرد، شاهد زندگی سعادت‌مندانه در جوامع بشری خواهیم بود؟ در این راستا می‌توان گفت مفهوم شهروندی مفهومی مدرن و از ویژگی‌های جوامع دموکراتیک است. از این رو، می‌توان اعلامیه جهانی حقوق بشر را جلوه‌ای عینی برای این مفهوم برشمرد. در مواجهه «دین» با این مقوله دست‌کم دو رویکرد می‌توان داشت: یکی اینکه دین فاقد ظرفیت قانونگذاری برای این مفهوم مدرن است و رویکرد دوم که غالباً از سوی صاحب‌نظران دینی مطرح می‌شود، ناظر بر این است که دین ذاتاً مجموعه‌ای از دستورالعمل‌هاست، که مفهوم شهروندی و به طریق اولی تربیت شهروندی در ذیل آن قرار می‌گیرد. بخشی از مؤلفه‌های تربیت شهروندی ناظر بر مفاهیمی است فرامنطقه‌ای که می‌توان آن‌ها را در اغلب جوامع جست‌وجو کرد. بخش دیگر ویژگی‌هایی است که نتیجه تجارب ذهنی و تاریخی یک ملت است. از نظر اسلام انسان به عنوان اشرف مخلوقات، موجودی اجتماعی است، که بخش شایان توجهی از رفتارهای او در تعامل با اطرافیان شکل می‌گیرد. در همین رابطه، یافته‌های پژوهش حاکی از وجود دو بعد فرامنطقه‌ای سیاسی و اجتماعی به عنوان ابعاد تربیت شهروندی از منظر دین اسلام بود. در حقیقت، بررسی متون اسلامی و شناسایی ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های فرامنطقه‌ای مرتبط با تربیت شهروندی در این پژوهش نشان داد که مکتب اسلام با نگاهی فراتر از جغرافیا و نژاد و ... می‌تواند تواند الگویی کامل برای اداره جوامع بوده، و به‌خوبی با مفاهیم انسانی، حقوق بشری و تربیت شهروندی همساز باشد.

در مجموع تربیت شهروندی هم به لحاظ تاریخی و هم کلامی همواره از مباحث مهم اجتماعی و سیاسی بوده است که در این پژوهش نیز دو بعد اساسی فرامنطقه‌ای تربیت شهروندی از نظر مکتب اسلام تحت عناوین ابعاد اجتماعی و سیاسی شناسایی گردید. در این بین مفاهیمی از قبیل دوری از افراط و تفریط، آراستگی نفس، آفرینش زندگی فردی و جمعی، منزلت علم و عقلانیت،

توجه به جایگاه رفیع معلم، ژرف‌اندیشی و نفی سطحی‌نگری، برابری خواست فطرت آدمی، جهان‌وطنی و جهان‌شمول‌بودن حقوق بشر، پرهیز از تعصب، حقیقت‌جویی، راستی‌جویی، پذیرش دردها و نیازهای آدمیان و توجه به آدمی به عنوان سازندهٔ مدنیت به عنوان مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای بعد اجتماعی تربیت شهروندی در مکتب اسلام شناسایی شدند.

هم راستا با این یافته، می‌توان به یافته تونگا^۱ (۲۰۲۰) در باب شناسایی ارزش‌هایی از قبیل خیرخواهی و صداقت (در کنار سایر ارزش‌ها) به عنوان ارزش‌های اجتماعی دین اسلام در زمینهٔ تربیت شهروندی اشاره کرد.

به علاوه یافته‌های پژوهش مواردی از قبیل پذیرش خرد جمعی، تربیت شهروند مسئولیت‌پذیر، توجه به حقوق و تکلیف قوام‌بخش زندگی جمعی، تربیت و توجه به حقوق یادگیرندگان به عنوان ابزار جامعه متعادل، گشاده‌رویی در رفتار و صلح‌جویی، داشتن شخصیت اصیل و رفتار اعتدالی، توجه به عدالت به عنوان فضیلتی بنیادین، توجه به آزادی و ابعاد آن به مثابهٔ خواست عمومی، تکرار آراء و حق انتخاب بر مبنای عقلانیت، اتخاذ رویه انتقادی و حق پرسش‌گری را به عنوان مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای بعد سیاسی تربیت شهروندی در مکتب اسلام شناسایی و معرفی کرد.

هم راستا با این یافته، تونگا (۲۰۲۰) نیز به استناد آیات قرآن و سخنان پیامبر اسلام (ص) ارزش‌هایی مانند احترام به حقوق و آزادی‌ها، خیرخواهی، عدالت و احترام به تفاوت‌ها در کنار ارزش صداقت را به عنوان ارزش‌های دین اسلام در زمینهٔ تربیت شهروندی مطرح کرده است. به علاوه، یافته‌های کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲) مبنی بر شناسایی ۱۲ عامل اساسی تربیت شهروندی اسلامی-ایرانی شامل ارزشمندی، هدفمندی، روشمندی، نوع‌دوستی، مردم‌سالاری دینی، شایسته‌سالاری، جست‌وجوگری، استقلال فردی، کفایت، سلامت، وطن‌دوستی و اعتدال و همچنین یافته‌های رضازاده و یزدخواستی (۱۳۹۱) که دریافت در اندیشهٔ اسلام، ارزش‌های بنیادینی مانند عدالت که آفرینش الهی بر آن استوار شده، آزادی انسان به معنای واقعی، اعتقاد به برابری همهٔ انسان‌ها فارغ از رنگ و نژاد، کرامت والای انسانی و برادری و تعاون و شور و مشورت با یکدیگر،

از مبانی اساسی در تعلیم و تربیت افراد و شهروندان، به ویژه در بعد مهم تربیت شهروندی محسوب می‌شوند، نیز با این یافته همراستا است.

با بررسی اوضاع و احوال جهان امروز، مشخص می‌شود نظام‌های اجتماعی امروزه به‌سختی درگیر رفتارهای افراطی و خودخواهانه شده‌اند. از این نظر حقوق بشر بیش از آنکه یک مؤلفه کارآمد برای حل بحران‌های سیاسی و اجتماعی باشد، به ابزار و مستمسکی برای منافع شخصی تبدیل شده است. مؤلفه‌هایی نظیر «آراستگی نفس»، «آفرینش زندگی فردی و جمعی»، «منزلت علم و عقلانیت»، «پذیرش خرد جمعی» و ... که در این پژوهش شناسایی شد، می‌تواند کاهنده بسیاری از دردهای جوامع بشری و رفتارهای افراطی باشد.

به علاوه، فاصله‌گیری از اخلاق و فراموشی مفاهیم اخلاقی نیز سبب رنج‌های بی‌شماری برای بشر امروز شده است. این مسأله سبب شده است بیش از هر دوره‌ای آدمیان از اصالت و حقیقت خود فاصله بگیرند. در این زمینه مؤلفه‌هایی از قبیل «بازگشت به فطرت»، «بازگشت به اصالت»، «بازگشت به مفاهیم اخلاقی» و ... جوامع امروزی به نحو چشمگیری می‌توانند از این درد و رنج بشری فاصله گیرند.

همچنین، امروزه رفتارهای خودخواهانه اجتماعی و سیاسی هزینه‌های معنوی و مادی بی‌شماری به جوامع تحمیل کرده است. مؤلفه‌های شناسایی شده در این پژوهش نظیر «میانروی و رفتار اعتدالی»، «آزادی به مثابه خواست جمعی» و ... می‌توانند الگوهای ارزشمندی برای رهایی شهروندان جوامع مختلف از رفتارهای خودخواهانه باشد.

امروزه جدایی انسان از اسرار عالم و کم‌توجهی به نقش خداوند در رأس نظام هستی از مصائب بشر معاصر است. بنابراین، برگشت به «حقیقت راز هستی»، و یادآوری «جوهر و حقیقت آدمی» که از جمله مؤلفه‌هایی در زمینه تربیت شهروندی در این پژوهش است، می‌تواند در تربیت شهروند اصیل و ارزش مدار در مقیاسی جهانی، حائز اهمیت باشد.

مضافاً، از ویژگی‌های انسان ماشینی، «فردیت» و فرار از مسئولیت‌های جمعی است. بنابراین مؤلفه‌هایی از قبیل «تربیت شهروند مسئولیت‌پذیر»، پرداختن به «حقوق و تکالیف قوام‌بخش زندگی

جمعی» و ... شناسایی شده در این پژوهش که ناظر بر مسئولیت‌پذیری انسان است می‌تواند در تربیت شهروندی جهان‌شمول و در ساختن انسان در خدمت جمع مفید باشد. به طور خلاصه، تا آنجا که به شرع اسلامی مربوط می‌شود، همه دنیا خانه‌ای برای انسان است. مسلمان باید همواره یک شهروند آزاد باشند. بنابراین، تربیت شهروندی حق و حقیقت آدمی و مفهومی فرامنطقه‌ای و جهان‌شمول است که ابعاد دوگانه سیاسی و اجتماعی آن همراه با مؤلفه‌های ۲۲گانه و شاخص‌های ۲۰۵گانه ذیل این مؤلفه‌ها که در این پژوهش شناسایی شد، دلیلی محکم بر این ادعا است.

این پژوهش نیز مانند هر پژوهش دیگر با محدودیت‌هایی در مسیر اجرا روبه‌رو بود که از آن جمله می‌توان به کمبود پیشینه پژوهشی مرتبط با موضوع تربیت شهروندی در اسلام در داخل و خارج از کشور و نیز کمبود منابع علمی و تخصصی چه در داخل و چه در خارج از کشور پیرامون موضوع پژوهش و نیز دشواری دسترسی حضوری به منابع موجود در کتابخانه‌های کشور به دلیل مشکلات شیوع ویروس کرونا اشاره کرد. در این بین، تلاش شد با برقراری ارتباط با اساتید، صاحب‌نظران و متخصصان حوزه تربیت شهروندی از اطلاعات آن‌ها درباره چگونگی دستیابی به منابع موجود و نیز امانت‌گرفتن منابع در اختیار آنان و نیز استفاده از منابع آنلاین این محدودیت کاهش داده شود.

به علاوه، دشواری متقاعدسازی خبرگان مربوطه برای شرکت در پژوهش و بررسی کم و کیف یافته‌ها و اعتبار آن‌ها به شکل حضوری به دلیل کمبود وقت ناشی از مشغولیت‌های اداری و شغلی و نیز مشکلات ناشی از شیوع گسترده ویروس کرونا نیز محدودیت دیگری در مسیر انجام این پژوهش بود. در این زمینه و به منظور جلب رضایت خبرگان، یافته‌ها همراه با تویحات مربوط به پژوهش برای ایشان میل شده و اختیار شکل پاسخ (مکتوب و یا صوتی) به خود ایشان واگذار شد. پیشنهاد می‌شود برای تکمیل کار محققان در پژوهش‌های بعدی بر اساس چارچوب معرفی شده در این پژوهش نسبت به ساخت ابزار برای بررسی و ارزیابی میزان برخورداری کتاب‌های درسی از مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی معرفی شده در این پژوهش اقدام کنند. همچنین، با انجام

پژوهش‌های تکمیلی نسبت به شناسایی سایر ابعاد محتمل تربیت شهروندی در مکتب اسلام از قبیل ابعاد اقتصادی، اخلاقی، هنری، و ... اقدام شود.

در نهایت، بر اساس یافته‌های این پژوهش در زمینه تأیید وجود و نیز شناسایی مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای برای تربیت شهروندی در مکتب اسلام، جا دارد با انجام تحقیقات بیشتر، زمینه تدوین و ارائه الگویی جهان شمول برای معرفی مفهوم تربیت شهروندی اسلامی به جهانیان به عنوان الگویی سعادت‌آفرین برای شهروندان جهانی و رای دین، نژاد، فرهنگ، قومیت و ... فراهم شود.

منابع

- اخگر، مسعود، و خلیلی، معصومه (۱۳۹۵). مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر قرآن و سنت. پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۲۲(۱۰۹)، ۱۵۱-۱۸۱.
- اعرافی، علیرضا، کاردان، علی محمد، پاک‌سرشت، محمدجعفر، حسینی، علی‌اکبر، و ایرانی، حسین (۱۳۷۶). *درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی*، جلد اول، تهران: انتشارات سمت.
- آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۲). *غررالحکم و دررالکلم*. ترجمه محمدعلی انصاری، قم: نشر امام عصر (عج).
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲). *نهج‌الفصاحه*. چاپ چهارم، تهران: انتشارات دنیای دانش.
- توزیانی، زهره (۱۳۹۴). تأثیرپذیری ابن مسکویه از فارابی در مسئله اعتدال و سعادت. پژوهش‌های اخلاقی، ۱۹، ۲۱-۵.
- چناری، مهین، و کاظمی‌زاده، زهرا (۱۳۹۵). *اسلام و تربیت شهروندی*. چاپ اول، قم: انتشارات دانشگاه قم.
- حیدری، محمد حسین، نصرتی هشی، کمال، و نریمانی، محمد (۱۳۹۱). اصول تربیتی بر مبنای ارزشی تربیت شهروندی از منظر اسلام. *پرتال جامع علوم انسانی*، ۸(۷۶)، ۴۹-۲۴.
- خراسانی، محمدباقر (۱۳۹۹). *نگاهی گذرا به شخصیت علمی و اندیشه سیاسی ابن سینا*. پایگاه اطلاع‌رسانی مجمع عالی حکمت اسلامی. <https://hekmateislami.com>
- خلوصی، محمدحسین (۱۳۹۸). تبیین مفهوم و مؤلفه‌های شهروندی در فلسفه سیاسی ارسطو و فارابی. *تحقیقات بنیادین علوم انسانی*، ۶، ۹۶-۷۳.
- دشتی، محمد (۱۳۸۵). *ترجمه نهج‌البلاغه حضرت امیرالمؤمنین (ع)*. چاپ اول، قم: انتشارات محدث.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۵). *تفسیر موضوعی نهج‌البلاغه*. تهران: انتشارات سمت.
- رضازاده طاهری، علی‌نقی، و یزدخواستی، علی (۱۳۹۵). دلالت‌های تربیتی از مبانی تربیت شهروندی. *چهارمین همایش علمی پژوهشی علوم تربیتی و روان‌شناسی، آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی*، تهران.
- رفیعی، بهروز (۱۳۸۱). *آراء اندیشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن*. امام محمد غزالی، جلد دوم و سوم، تهران: انتشارات سمت.

- رفیعی، بهروز (۱۳۹۲). *مربیان بزرگ مسلمان*. تلخیص جلد‌های ۵-۱، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.
- سلیمان‌زاده، مهدی (۱۳۹۳). *استخراج مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی از منظر اسلام به استناد سیره امام علی (ع)*. پایان‌نامه ارشد، دانشگاه هرمزگان.
- صفایی مقدم، مسعود، کاظمی، محمود، پاک‌سرشت، محمدجعفر، و مرعشی، سیدمنصور (۱۳۸۷). *بررسی اصول اساسی تربیت مدنی با رویکرد اسلامی*. علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران، ۱۵(۳)، ۳۰-۳.
- طاهرپور، محمدشریف (۱۳۹۴). *تربیت اسلامی در عصر جهانی‌شدن: مفهوم، مبانی، اصول و روش‌های تربیت شهروند جهانی از دیدگاه قرآن کریم*. رساله دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۵). *تفسیر المیزان*. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، جلد ۱۷، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- غزالی، محمدبن محمد (۱۳۶۸). *کیکای سعادت*، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
- فارابی، ابونصر (۱۳۶۱). *اندیشه‌های اهل مدینه فاضله*. مترجم جعفر سجادی، تهران: انتشارات طهوری.
- فارابی، ابونصر (۱۳۹۶). *السیاسه المدینه*. تحقیق فوزی متری نجار، تهران: نشر الزهراء.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۹). *شرح مثنوی شریف*. سه‌جلدی، تهران: انتشارات طلوع.
- فیض‌الاسلام، سیدعلی‌نقی (۱۳۶۸). *ترجمه و شرح نهج‌البلاغه*. تهران: انتشارات فقیه.
- قادری، حاتم (۱۳۷۹). *شهر، شهروند خوب، انسان خوب*. پیام آبادگران، ۹، ۴۸-۳۵.
- قران کریم
- قربانی، زین‌العابدین (۱۳۹۵). *اسلام و حقوق بشر*. تهران: انتشارات سالار.
- قلناش، عباس (۱۳۹۱). *بررسی تطبیقی رویکردها و دیدگاه‌های تربیت شهروندی*. پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، ۲(۱)، ۶۴-۴۷.
- قمی، عباس (۱۳۹۲). *سفینه البحار*، ترجمه هادی صلواتی، تهران: انتشارات نوید اسلام.

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۵). *اصول کافی*. جلد‌های ۵، ۳، ۲، ۱ ترجمه سیدجواد مصطفوی، تهران: نشر ولی عصر.
- کیشانی فراهانی، عزت الله، فرمینی فراهانی، محسن و رهنما، اکبر (۱۳۹۲). مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی. *مطالعات ملی*، ۱۴ (۴)، ۷۴-۵۱.
- لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۵). آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش‌آموزان. *نوآوری‌های آموزشی*، ۵ (۱۷)، ۱۱-۴۴.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۷). *بحارالانوار*. جلد‌های ۷۴، ۷۱، ۶۸، ۲۴، ۲، ترجمه موسی خسروی، تهران: اسلامیه.
- محمدی، حسین، مزیدی، محمد، و بهشتی، سعید (۱۳۹۶). تحلیل مفهومی مراحل و ابعاد تربیت شهروندی. *رهیافتی نو در مدیریت آموزشی*، ۸ (۳۲)، ۸۳-۱۰۶.
- محمدی، حسین، مزیدی، محمد، و بهشتی، سعید (۱۳۹۷). تربیت شهروندی از دیدگاه اسلام و پراگماتیسم. *مجله علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر*، ۴۲، ۲۶۶-۲۳۴.
- مذبحی، سعید، و تقی‌زاده، هدایت‌اله (۱۳۹۶). *تربیت شهروندی با رویکرد فرهنگی*. چاپ اول، تهران: انتشارات دارالهدایه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۷). *تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۹). *انسان و ایمان*. تهران: صدرا.
- منصوریان، یزدان. (۱۳۸۵). *گراندد تنوری چیست و چه کاربردی دارد؟ ویژه‌نامه همایش علم و اطلاعات و جامعه اطلاعاتی*. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- نریمانی، محمد (۱۳۸۹). *بررسی میزان رعایت مبانی، اصول و مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر اساس آموزه‌های اسلامی با نظرسنجی از دانش‌آموزان متوسطه شهر اصفهان*. پایان‌نامه ارشد، دانشگاه اصفهان.
- نقیسی، محمود (۱۳۶۸). *سیری در اندیشه‌های اجتماعی مسلمین*. تهران: انتشارات امیری.
- هاشمی، سیداحمد (۱۳۹۹). تبیین مبانی تربیت سیاسی و اجتماعی در اندیشه‌های دیوبندی و مطهری به منظور تدوین الگوی شهروندی برای آموزش و پرورش. *پژوهش در نظام‌های آموزشی*، ۱۴، ۲۹۱-۲۷۱.
- همایی، جلال‌الدین (۱۳۶۹). *مولوی‌نامه، مولوی چه می‌گوید؟*. دو جلدی، چاپ هفتم، تهران: مؤسسه نشر هما.

یارمحمدیان، محمدحسین، قلتاش، عباس، فروغی ابری، احمدعلی، و میرشاه جعفری، سیدابراهیم (۱۳۸۷). در نقد و بررسی رویکرد پیشرفت‌گرای تربیت شهروندی در برنامه‌دستی دوره ابتدایی ایران. *مجله علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز*، شماره ۹۰، ۶۲-۳۷.

- Allan, G. (2003). A critique of using grounded theory as a research method. *Electronic Journal of Business Research Method*, 2(1), 1-10.
- Davies, I., & Chong, K. M. (2016). Current challenges for citizenship education in England. *Asian Education and Development Studies*, 5(1), 20-36.
- Fawzy Hasa Abdel-Hey, M. (2018). The concept and principles of citizenship from an Islamic perspective. *Jsh. Journals.ekb.eg*, 22, 105-148.
- Hahn, C. L. (2015). Teachers' perceptions of education for democratic citizenship in schools with transnational youth: A comparative study in the UK and Denmark. *Research in Comparative and International Education*, 10, 95-119.
- Heater, D. (2004). *Citizenship: The civic ideal in world history*. Politics and Education, London: Longman.
- Irene, A. D., Bernard, M. O., & Patrick, O. A. (2020). Education for good citizenship: The role of counseling. <https://www.researchgate.net/publication/33842518>. 1-19.
- Johnson, L., & Morris, P. (2010). Towards a framework for critical citizenship education. *The Curriculum Journal*, 21(1), 77-96.
- Lawton, D., Cairns, J., & Gardner, R. (2000). *Education for citizenship*. London and New York: CONINUM.
- Mills, M. B., & Huberman, M. (2002). *Qualitative data analysis: Sourcebook of new methods*. London: Sage Publications Ltd.
- Moon, R. J., & Koo, J. W. (2011). Global citizenship and human rights: A longitudinal analysis of social studies and ethics textbooks in the Republic of Korea. *Comparative Education Review*, 55, 574-599.
- Najwan, S., & Zehavit, G. (2017). Islamic education and challenge of democratic citizenship: A critical perspective. Discourse: *Studies in the Cultural Politics of Education*, Volume 38, 2017-Issu 6. Eric Number: EI 1157799.
- Priscilla, A. (2016). International human rights, citizenship education, and critical realism. *London Review of Education*, 14(3), 1-12.
- Ramirez, F. O., & Meyer, J. W. (2012). Toward post-national societies and global citizenship. *Multicultural Education Review*, 28-41.
- Seldén, L. (2005). On grounded theory- with some malice. *Documentation*, 61(1). 114-129.
- Strauss, A. L., & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*, 2nd ed., Sage.
- Tonga, D. (2020). Comparative analysis of values in Islamic texts and social studies education in Turkey. *Inquiry in Education*, 12(1), 1-21.
- Torney, P. (1999). Civic education. In Lewy, A. *international encyclopedia of curriculum*, USA: Pergamn Press.
- Yemini, M. (2014). Internationalization discourse. What remains to be said? *Perspectives: Policy and Practice in Higher Education*, 18(2), 66-71.